

مسجد جامع اصفهان

تصنیف: دکتر غلامحسین معادیان
عضو هیأت علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران

به اهتمام مهندس محمد علی طبرسا
با مشارکت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری

مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری

سرشناسه	: معماریان، غلامحسین، ۱۳۳۹-
عنوان و نام پدیدآور	: مسجد جامع اصفهان / تصنیف غلامحسین معماریان؛ به اهتمام محمد علی طبرسا؛ با مشارکت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری
مشخصات نشر	: تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، ۱۳۸۹
مشخصات ظاهری	: ۲۲۳ ص. : مصور(رنگی)
فروست	: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری؛ ۱۳۳
شابک	: 978-600-5392-12-8
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۳۱۹.
موضوع	: مسجد جامع اصفهان
شناسه افزوده	: طبرسا، محمدعلی، ۱۳۴۷-
شناسه افزوده	: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری
شناسه افزوده	: ایران. وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۸۹ عم ۶ الف/NA5987
رده‌بندی دیوینی	: ۷۲۶/۲۰۹۵۵۹۳۲۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۱۱۶۷-۸۵ م

اداره کل روابط عمومی، امور فرهنگی و اجتماعی
اداره برنامه‌ریزی نشر

وزارت مسکن و شهرسازی
مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری

www.ketab.ir

نام کتاب: مسجد جامع اصفهان

تصنیف: غلامحسین معماریان

به اهتمام محمد علی طبرسا

با مشارکت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری

ناشر: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری

طراح و گرافیست: محمدرضا طالبی

عکس: دکتر غلامحسین معماریان

نوبت چاپ: اول - ۱۳۸۹

شمارگان: ۱۵۰۰ جلد

قیمت: ۲۵۰,۰۰۰ ریال

ISBN: 978-600-5392-12-8

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۳۹۲-۱۲-۸

* کلیه حقوق کتاب برای ناشر محفوظ است

نشانی: تهران، خیابان ولی عصر، بالاتر از میدان ونک، خیابان شهید خدای، شماره ۵۶، طبقه نهم

E-mail: info@causar.gov.ir

تلفکس: ۸۸۷۹۹۸۱ - ۸۸۷۷۹۶۵۹

Website: www.causar.gov.ir

اصفهان، سرزمین گنبد‌های نیلگون و سرزمین هنر و ظرافت است. ظرافت در هنر و در بیان اصفهان سرشار از آثار هنری و تاریخی است و بخش مهمی از میراث معماری دوران اسلامی کشور عزیزمان ایران را در خود جای داده است. در این سرزمین زیبا گنج‌های پنهان و آشکاری نهفته است و گنج‌خواهان همه عالم را به سوی خود می‌خواند. به آنها می‌گوید بیایید و بیایید و برای دیگران نیز بازگوید پیش از آن که این گنج‌ها از دست برود. جلوه‌های هنر اصفهان چنان با شکوه و دارای جنبه‌های زیباشناسانه بوده که این جلوه‌های هنری نه تنها برای دیدن و لذت‌بردن، بلکه برای تأمل و اندیشیدن است. یکی از گنج‌های با ارزش معماری ایران اسلامی، مسجد جامع اصفهان است. اگر چه گنج در مفهوم خود پنهان بودن را دارد اما همه بناهای تاریخی اصفهان خصوصاً مسجد جامع به ظاهر وجود دارند اما گنج درونی آنها هنوز نیاز به یافتن دارد و هر آن کس ادعا کند یافته است تنها به گوشه‌ای از آن دست‌یافته، مسجد جامع اصفهان خرقه‌ای است هزارگون به ارث رسیده از گذشتگان که هر وارثی نقشی بر اندام آن انداخته است.

این اثر نفیس و با شکوه به علت دربرداشتن نمونه‌های گوناگون ادوار مختلف اسلامی از نظر فنی و هنری اهمیت بسیاری داشته و از شهرت جهانی برخوردار است. این شهرت و نفاست همه ساله گروه‌های بی‌شماری از علاقمندان و پژوهشگران را به خود جلب می‌کند. حاصل این مطالعات، مقالات و رسالات و کتب متعددی است که به وسیله معماران و مهندسين و باستان‌شناسان مشهور جهان و ایران به رشته تحریر درآمده که اغلب آنها به زبان فارسی ترجمه شده‌اند. هر اثر نگاشته شده گروه ویژه‌ای از مخاطبان را به خود اختصاص داده است. هر چه این اثر تخصصی‌تر شود مخاطبان خاص‌تر دارد. بنابراین ممکن است یک اثر تخصصی درباره مسجد جامع اصفهان نتواند با قشر بزرگی از مخاطبان تشنه شناخت معماری ایران و این بنا ارتباط برقرار کنند.

کتاب حاضر با این هدف که بتواند نیازهای نخستین مخاطبان عام و علاقمند به معماری ایران را پاسخ گوید فراهم آمده که در اینجا سعی شده با ابزار تصویری و با حداقل واژه‌ها، اندام‌ها و اجزای مختلف این مسجد معرفی گردد. بخش‌های مختلف کتاب به شکلی تدوین شده است که مخاطب آن بتواند تصویری گویا از سیر تاریخی مسجد و کلیات و جزئیات هر اندام بدست آورد.

برای این مقصود از ترسیم‌های گوناگون دو بعدی و سه بعدی بهره گرفته است. بخشی از اجزای مسجد مانند پتکانه‌ها و مقرنس‌ها پیچیدگی خاص خود را دارند که عکس به تنهایی در فهم آنها نمی‌تواند کفایت داشته باشد. مولف اثر از تصاویر رایانه‌ای استفاده کرده که مرحله به مرحله سیر گسترش شکلی آن را نشان می‌دهد. همچنین درج شده است اجزایی کوچک (حتی به اندازه دو سانتیمتر) که دارای ارزش هنری می‌باشند برداشت و معرفی گردند. امید است این اثر بتواند به بخشی از دوستداران معماری ایران، اصفهان و مسجد جامع اصفهان پاسخ گوید و گامی باشد برای معرفی دیگر بناهای معماری ایران. در پایان مزید اطلاع دوستداران میراث فرهنگی و همه کسانی که احساس تعلق به این مرز و بوم دارد عرض می‌گردد که با همت دست‌اندرکاران زمینه ثبت جهانی مسجد جامع اصفهان فراهم و در دست پیگیری اقدام می‌باشد امید می‌رود در صورت تحقق این مهم مسجد جامع اصفهان بیش‌ازپیش مورد توجه و از حوادث متفاوت بیشتر و بیشتر حفاظت گردد، از همکاری‌های بی‌دریغ همکاران سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری که به صورت مشترک برای این اثر نفیس زحمت‌های فراوان را متحمل گشته‌اند تشکر و قدردانی می‌گردد.

فهرست

بخش نخست: سیر تاریخی مسجد جامع اصفهان

۱۶	مسجد جامع نخستین: ۱۵۲ - ۱۵۴ هجری
۱۸	مساجد شبستانی
۲۰	مسجد جامع اصفهان: دوره دوم، ۲۲۶ هجری
۲۴	مسجد جامع اصفهان: دوران آل بویه
۳۲	مسجد جامع اصفهان: دوران تحول
۴۶	مسجد جامع اصفهان: دوران ایلخانی
۵۰	مسجد جامع اصفهان: دوران آل مظفر
۵۴	مسجد جامع اصفهان: دوران تیموری
۵۸	مسجد جامع اصفهان: دوران آق قویونلو
۶۲	مسجد جامع اصفهان: دوران صفوی
۶۶	مسجد جامع اصفهان: پس از صفوی

بخش دوم: اجزای معماری مسجد جامع اصفهان

۷۰	ورودی مسجد
۸۲	میانسرا یا حیاط
۹۰	فضاهای بخش قبله: گنبد نظام الملک
۱۰۲	ایوان قبله یا صفه صاحب
۱۲۰	شبستانهای قبله - جنوب شرقی
۱۳۴	شبستان جنوب غربی و شبستان شاه عباسی
۱۴۰	فضاهای بخش شمالی: گنبد تاج الملک
۱۵۰	ایوان یا صفه درویش
۱۵۸	شبستان شمال شرقی
۱۶۴	بخش شمال غربی مسجد
۱۶۶	فضاهای غربی مسجد: ایوان استاد
۱۸۰	جبهه غربی: شبستان اولجایتو
۱۹۰	بیت الشتاء یا شبستان زمستانی
۱۹۴	فضاهای جبهه غربی: وضوخانه یا پادیاو
۱۹۶	جبهه شرقی مسجد: ایوان شاگرد
۲۰۸	جبهه شرقی مسجد: مدرسه مظفریه

فهرست منابع

فهرست نگاره‌ها

۲۱۹

۲۲۰

سپاس و قدردانی:

آقای دکتر مشکینی ریاست مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی.
آقای مهندس محمد علی طبرسا ریاست پیشین مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی.
آقای حسن محسنی مشاور رئیس سازمان و مدیر کل روابط عمومی، امور فرهنگی و اجتماعی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

آقای دکتر محیط طباطبائی و مسئولین وقت سازمان میراث فرهنگی.

آقای دکتر فرهنگ مظفر رئیس دانشگاه هنر اصفهان.

خانم فاطمه عظیم پور رئیس اداره، برنامه ریزی نشر سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

آقای مهندس محمدرضا طالبی صفحه آرا و گرافیکست.

آقای مهندس سامان همایی فر.

خانم دکتر مریم قاسمی سیجانی و خانم مهندس آرزو صدوقی.

خانم اعظم ادهمی.

آقایان رهی و ادیبی سرپرست میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری اصفهان.

آقای کارگر مسئول مسجد جامع اصفهان.

آقای مهندس قسیمی، آقای مهندس کلشمن پور.

آقایان قیصری و نجار از اوقاف اصفهان.

آقای مهندس مهدی هاتف.

آقایان مهندس عمار سفیداری، مهندس بهراد تندروی، آقای مهندس هادی صفائی پور، مهندس سید علی لاجوردی، مهندس حامد شاکر، مهندس علیرضا فریدی، مهندس مهدی موحدی، مهندس مصطفی العلی و مهندس میثم عمرانی و خانمها دکتر میر شاهزاده، مهندس دهقان، مهندس طاهرسیما، مهندس مساح، و مهندس رحیمی و عزیزانی دیگر از دانشکده‌های معماری دانشگاه علم و صنعت، واحد علوم و تحقیقات و دانشگاه آزاد واحد خوارسگان اصفهان.

نام اعضای گروه تحقیق:

دستیار اجرایی: مهندس عمار سفیداری.

گروه تحقیق و گردآوری: خانمها دکتر شروین میرشاهزاده، مهندس شوکا خوشبخت و دکتر مریم قاسمی سیجانی.

گروه عکس: مهندس بهراد تندروی و مهندس مهدی هاتف.

گروه رایانه: مهندس سامان همایی فر، مهندس مهدی موحدی و مهندس مصطفی العلی.

گروه برداشت: خانم مهندس نرگس دهقان، مهندس طاهرسیما، مهندس مساح و مهندس رحیمی.

گروه برداشت مقرنس: سرپرست مهندس حمیدرضا کاظم پور، خانمها نجمه اعتمادی، آمنه ابراهیمی، نرگس یزدانی، الهه فارغ، ندا رحمانی، الهام عزیزی و فرشته حسینی.

گروه سازه: مهندسان و کارشناسان ارشد معماری خانمها و آقایان: فهیمه بهرامی، سیده آزاده قافله باشی، سیده سمیه میرمرادی، پویان برهمن، محمد حسین زاده طلایی، ساسان حسینی موردراز، محمدرضا رنج آزمای آذری، ماشاء الله زارعیان علی آباد، جواد زیبافر، علیرضا سیلانیان، روح الله شاه محمدی، کاوه شکوهی دهکردی، حسن هدایتی و امین درگاهی ملکی.

گروه ترسیم: خانمها و آقایان: سکینه داوری، محمد مهدی هادیان، یاسر نقاشیان، مرتضی عباسی جندآبادی، امین عباس زاده، هادی سربندی فراهانی، زینب امیری، منا رحیمیان اصفهانی، مهشید رسولی، آمنه وجیهی، مهری مهر، مرضیه اخگری، سمیه خیری، سکینه پیر یاقوار، شیما شهرجردی، طاهره جامکلو، نفیسه صادقی و گروهی دیگر از دانشجویان دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز.

با سپاس از خداوند بزرگ که یاری دهنده نگارنده در همه لحظات زندگی او بوده و هست. این کتاب به معرفی مسجدی می‌پردازد که دو عالم خاکی و معنا را به هم پیوند می‌دهد و هنوز هم از روحانی‌ترین مساجد ایرانی است. مسجد جامع اصفهان از مشهورترین بناهای جهان اسلام است. درباره آن دهها مقاله و کتاب نوشته شده است. اینجا محل بازدید هزاران ایرانگرد و جهانگرد خارجی می‌باشد. برای پی بردن به رازهای پنهان آن چندین گروه بزرگ تحقیقاتی سالها به جستجو و کاوش در آن پرداخته‌اند. متأسفانه سهم ما ایرانیان برای شناخت و معرفی این اثر بزرگ تاریخی مانند دیگر بناهای ایرانی بسیار کم بوده است. اصولاً ما ایرانیان که اجدادمان سازنده این گونه بناهای شگرف بوده‌اند در شناخت این آثار دچار کوتاهی شده‌ایم. اگر این بنا در یکی از کشورهای غربی بود تا کنون صدها مقاله و کتاب به زبانهای گوناگون درباره آن نوشته می‌شد و هر روز دهها گروه بازدید کننده داشت. اما چه برای این آثار انجام داده‌ایم؟

هنگام بازدید از این بناها مشاهده می‌شود که بازدیدکنندگان ایرانی تنها چند دقیقه وقت خود را برای دیدن چنین آثاری صرف کرده، در حالی که یک دید جهانگرد خارجی خیلی بیشتر برای بازدید آن وقت می‌گذارد. شاید یکی از دلایل این گونه برخورد با گذشته خود، کمبودهای سازمان در معرفی مناسب آثار تاریخی بوده است. شاید اگر ویژگیهای مهم این آثار با بپانی ساده برای مخاطب ارابه می‌شد و نقش آنها در عرصه جهانی مقایسه می‌گردید مخاطبین این آثار بهتر با آنها ارتباط برقرار می‌کردند.

یکی از ابزار خوب برای این هدف بیان تصویری می‌باشد. بیان تصویری ابزاری چون عکس، رنگ و ترسیم را در بر می‌گیرد. با این هدف در سال ۱۳۷۸ به کار بر روی این مسجد پرداخته شد. سه گروه دانشجویی در مقاطع دکتری، کارشناسی ارشد و کارشناسی به گردآوری و برداشت بنا پرداختند و با یاری دهها دانشجو، آنچه پیش رو دارید تهیه گردید. با توجه به محدودیت در تعداد صفحات کتاب از حدود ۲۰۰۰ عکس و نقشه تنها ۱۰ درصد آنها برگزیده شد. تهیه عکس از بنا در سه مرحله صورت گرفت. در مراحل نخست و دوم عکس برداری گسترده‌ای در دو مرحله زمانی از کار انجام شد. عکسهای نهایی که در این کتاب دیده می‌شود توسط نگارنده تهیه شده است.

کار در دو بخش ارائه گردیده: (۱) سیر تاریخی مسجد جامع

(۲) اجزای معماری مسجد جامع

نقشه‌های رایانه‌ای متعددی برای فهم بهتر دو بخش یاد شده ارائه شده که امید است در کارهای بعدی این کار ادامه و گسترش یابد. در پایان به عزیزانی که مرا در این کار یاری کردند به خصوص آقای مهندس محمدعلی طبرسا که چاپ این اثر را به سرانجام رساندند درود می‌فرستم و از خداوند توفیق ایشان را خواستارم. همچنین از صبر و شکیبایی همسرم سرکار خانم سونیا افراسیابی و فرزندانم مریم و محمد عرفان معماریان که پشتوانه‌ای مهم برای انجام این اثر بود، قدردانی می‌نمایم.